

Een forum waarop het levensbeschouwelijk argument telt

Over christelijke organisaties in een gesecculariseerde samenleving

*J.M. Praamsma
Utrecht 2000*

Toen met de verkiezingen van 1994 het CDA uit het centrum van de politieke macht verdween werd eerst goed duidelijk wat al veel langer in de samenleving aan de gang was: Het christendom was bezig haar greep op het openbare leven te verliezen. Volgens velen stond de val van het CDA dan ook niet op zich. Mismoedig, of met een zekere graagte, werd gewezen op het proces van secularisatie waarvan nu eindelijk ook het CDA de wrange vruchten plukte. De gedachtegang achter een dergelijke uitleg was al even eenvoudig als plausibel: de mensen worden steeds minder confessioneel, dat merk je overal, en nu dus ook in de politiek. In die uitleg werd secularisatie dan vooral begrepen als een lineair proces waarmee de samenleving zich sinds de tijd van de Verlichting geleidelijk heeft losgemaakt van de druk van de kerk.

Die visie is echter in historisch perspectief wat al te gemakkelijk. Er zijn in ieder geval twee bezwaren tegen in te brengen. In de eerste plaats is de secularisatie bezien over de afgelopen twee eeuwen zeker geen zaak van een gestaag neergaande lijn. Grote staatsmannen als Groen van Prinsterer en Kuyper waren exponenten van perioden van juist grote opleving. Het tweede bezwaar is dat zo te gemakkelijk over het hoofd wordt gezien dat het niet alleen gaat om een kwantitatieve afname, maar ook om een structurele verandering van de plaats van het christendom in de Nederlandse samenleving. Op dat laatste punt wil ik hier nader ingaan.

Een structurele verklaring van de veranderende positie van het christendom in de Nederlandse samenleving vinden we onder andere bij Van Amersfoort en Van der Wusten (1989). Volgens hen hebben levensbeschouwelijke tegenstellingen - en de behoefte aan pacificatie van die tegenstellingen - steeds een belangrijke rol gespeeld in de Nederlandse geschiedenis. Daarbij zijn in de loop van de tijd verschillende strategieën ontwikkeld om om te gaan met die interne culturele

tegenstellingen en spanningen. Van Amersfoort en Van der Wusten onderscheiden drie van zulke strategieën:

1 Onderdrukking en eliminatie van culturele verschillen. In deze strategie overheerst en onderdrukt één cultuurvorm alle andere. De overheid bekent zich in dat geval expliciet tot een bepaalde levensbeschouwelijke overtuiging.

2 Institutionalisering van verschillen. In deze strategie worden spanningen gekanaliseerd in formele structuren. Zo wordt de problematiek beheersbaar en worden verschillen onderhandelbaar. Het mooiste voorbeeld van deze strategie is de Nederlandse verzuiling die het grootste deel van de 20e eeuw de maatschappelijke verhoudingen in Nederland bepaalde.

3 Verbanning van culturele verschillen uit het openbare leven. Hier worden culturele en levensbeschouwelijke tegenstellingen teruggebracht tot gebruiken en opvattingen die in de privésfeer thuishoren. Volgens Van Amersfoort en Van der Wusten is dit de strategie die het huidige tijdsgewricht kenmerkt.

Als we echter uitgaan van dit proces van structurele verandering houdt dat in – net als bij het lineaire model van secularisatie – dat ook in dat geval de (voorlopig) laatste fase van het proces betekent dat de christelijke boodschap bezig is uit het openbare leven te verdwijnen.

Maar er is ook een meer positieve interpretatie mogelijk van hetgeen zich in de afgelopen twee eeuwen op dit vlak voltrok. Vele (van ouds) christelijke instituties spelen namelijk nog steeds een belangrijke rol in het openbare leven - zij het anders dan vroeger. Om inzicht te krijgen in de rol van die instituties in de huidige samenleving, wil ik de verandering van de plaats van het christendom in de samenleving illustreren aan de hand van het politieke domein. Ik wil daarbij wijzen op een drietal fasen in de ontwikkeling van de christelijke politiek. Elke fase wordt gekenmerkt door het overheersen van één van de drie door Van Amersfoort en Van der Wusten genoemde strategieën. Het is de moeite waard te zien hoe christen-politici zich binnen die verschillende strategieën hebben opgesteld en er steeds hun voordeel mee hebben weten doen. Dan zal blijken dat dat laatste in de huidige tijd beslist niet minder het geval is dan het in het verleden is geweest.

1 Een christelijke overheid

De idee van een overheid die zich expliciet bekent tot een bepaalde geloofsovertuiging kennen we in Nederland niet meer sinds de Franse tijd. Voor die tijd was er inderdaad sprake van een formele band tussen de overheid en de Hervormde Kerk. De overheid kende een uitdrukkelijk protestants-christelijke

signatuur. Tekenend voor deze situatie was dat het katholieke zuiden geen vertegenwoordiging had in de Staten-Generaal, maar wel rechtstreeks viel onder haar gezag. Het protestantse noorden domineerde het katholieke zuiden. Met de Franse tijd werd aan die situatie een einde gemaakt. De band met de Hervormde Kerk werd doorgesneden en de katholieke landsdelen kregen een gelijkwaardige plaats in het staatsbestel. De overheid heette op levensbeschouwelijk gebied neutraal te zijn.

Dat nam echter niet weg dat het protestantisme sterk verworteld was in de Nederlandse cultuur. Daardoor bleef in de praktijk de overheid haar sterk protestants christelijke signatuur behouden. Deze situatie betekende dat de overheid weliswaar officieel geen band meer had met enige geloofsovertuiging, maar in praktijk wel gevoelig was voor argumenten uit protestants-christelijke hoek. Dat nu gaf christen-politici als Groen van Prinsterer de mogelijkheid de overheid voortdurend aan te spreken op haar christenplichten en haar speciale verantwoordelijkheid als ‘stadhouder Gods’.

Hoewel er dus officieel geen sprake meer was van een christelijke overheid waren er voldoende aanknopingspunten om de overheid wel als zodanig te blijven aanspreken en op haar verantwoordelijkheden te wijzen. In die zin was er ruimte voor het voeren van een christelijke politiek.

In de loop van de 19^e eeuw echter werd het draagvlak voor een dergelijke christelijke politiek steeds smaller. Het christelijk gedachtegoed werd allengs vrijzinniger onder invloed van het - door de Franse revolutie gevoede - liberalisme. Het begin van de 19^e eeuw werd de tijd van de burgerlijke fatsoensmoraal, de tijd van Hiëronimus van Alphen met zijn brave Hendrik. Die inhoudelijke secularisatie vond plaats in heel de samenleving, in het onderwijs, de kerk en binnen de overheid. Het was tegen deze geest van vrijzinnigheid en liberalisme dat Groen van Prinsterer zich verzette met een beroep op de goddelijke roeping van de overheid.

- Schoolstrijd

Nadrukkelijk is deze ontwikkeling te zien in het verloop van de schoolstrijd in de 19^e eeuw. Volgens de schoolwet van 1806 moesten kinderen worden opgevoed tot ‘algemene christelijke en maatschappelijke deugden’ (art. 22). Het onderwijs was openbaar, maar er werd nog wel gewerkt vanuit een ‘algemeen christelijke grondslag’. In praktijk bleek echter dat dit onderwijs steeds meer werd gestempeld door de geest van de Verlichting. Met ‘algemene christelijke en maatschappelijke

deugden' werd in de praktijk gedoeld op de deugdzaamheid van de brave Hendrik en de brave Maria. Daarmee kwam het onderwijs, hoewel het christelijk heette te zijn, volgens velen ver af te staan van het '*sola fide, sola gratia*' (genade door het geloof alleen) van de reformatie.

Het was tegen deze ontwikkeling dat Groen van Prinsterer in verzet kwam. Hoewel hij voorvechter was voor het christelijk onderwijs, was hij geen voorstander van *bijzonder* onderwijs. Met een beroep op de wet uit 1806 legde hij de verantwoordelijkheid voor het christelijk onderwijs in de eerste plaats bij de overheid. Zijn doel was een christelijke staatsschool: openbaar onderwijs met een christelijke signatuur¹. Daarmee sprak hij de overheid nadrukkelijk aan op haar christelijke verantwoordelijkheden.

Maar zoals gezegd werd de ruimte voor een politiek zoals Groen van Prinsterer die voerde allengs beperkter. Breekpunt in deze ontwikkeling vormde de onderwijswet van 1857, die werd opgesteld door J.J.L. van Bruggen, vriend van Groen van Prinsterer en mede voorvechter voor goed christelijk onderwijs. Van Bruggen kwam met het ontwerpen van die schoolwet in aanvaring met Groen van Prinsterer. De laatste zag zoals gezegd het christelijk onderwijs het liefst als staatsonderwijs. Van Bruggen was evenwel van mening dat de verantwoordelijkheid voor het christelijk onderwijs eigenlijk niet aan de overheid kon worden overgelaten. Hij refereerde daarbij aan hetgeen in de praktijk van het christelijk staatsonderwijs terecht was gekomen. Daarbij achtte hij de idee van de christelijke staat - waar Groen van Prinsterer nog steeds aan appelleerde - door de geschiedenis achterhaald. Men moest zich volgens hem de staat niet christelijker willen denken dan zij feitelijk was.

Van Bruggen kwam op grond van die overweging tot een schoolwet met een openbare staatsschool, die op religieus terrein neutraal was. De verantwoordelijkheid voor mogelijke levensbeschouwelijke invulling van het onderwijs werd geheel overgelaten aan kerk en particulier initiatief. Er werd namelijk in de wet ruimte opengelaten voor het geven van godsdienstonderwijs door de kerk en voor het stichten van bijzondere christelijke scholen. Het

¹ Groen van Prinsterer realiseerde zich wel dat de overheid in het levensbeschouwelijk verdeelde Nederland nooit inhoudelijk verantwoordelijk zou kunnen zijn voor het onderwijs. Om die reden zou de christelijke staatsschool bij Groen van Prinsterer drie richtingen moeten kennen: een hervormde, een roomse en - waar nodig - een joodse. Zo zou de christelijke staatsschool de gelegenheid krijgen zich godsdienstig-inhoudelijk te profileren. Dit liet evenwel de idee van de christelijke staatsschool onverlet.

christelijk onderwijs als zodanig werd echter niet langer gezien als een verantwoordelijkheid van de overheid. Met die stap moesten christen-politici feitelijk de pretentie van een christelijke overheid laten gaan.

Dat neemt niet weg dat gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw politici als Groen van Prinsterer met succes gebruik hadden weten maken van de ruimte die er was om de overheid aan te spreken op haar christelijke verantwoordelijkheden. Hun positie was in die zin vergelijkbaar met die van de SGP vandaag de dag, die nog steeds de opstelling kiest van Groen van Prinsterer, met dit verschil dat de overheid nu veel minder ontvankelijk is voor dergelijke argumenten. Groen van Prinsterer zelf echter realiseerde zich dat het draagvlak verdween en verlegde aan het eind van zijn leven de strategie in de richting van die van Van Brugghen, die moest concluderen dat het christelijk gedachtengoed bij de overheid niet langer in goede handen was.

2 Een verzuilde samenleving

De gedachte van Van Brugghen, die al vorm kreeg in de schoolwet van 1857, kreeg zijn uitwerking en vervolmaking bij Abraham Kuyper. Kuyper breekt met de gedachte van Groen van Prinsterer dat de staat een christelijke staat zou kunnen zijn. Hij maakt daarbij net als Van Brugghen een duidelijk onderscheid tussen kerk en staat.

De overheid is voor Kuyper wel een van God gegeven instelling, maar daarmee nog geen christelijke instelling. Ook de heidense oudheid kende kundige heersers die tot heil van hun volk regeerden. Christelijk is een overheid pas wanneer zij zich laat leiden door de christelijke normen en waarden in de samenleving. Christenen moesten volgens Kuyper in de samenleving van zich laten horen. Hij achtte het daarom van belang de invloed van de christelijke organisaties in het publieke leven zo groot mogelijk te doen zijn. Op grond daarvan kwam Kuyper tot zijn pleidooi voor christelijke politieke partijvorming, voor christelijke organisaties en voor de (bijzondere) christelijke school.

Centraal in het concept van Kuyper stond de idee van de anti-these, waarbij een tegenstelling werd gemaakt tussen een christelijk en een niet-christelijk volksdeel, tussen christelijke en niet-christelijke instellingen en organisaties. De politiek van Kuyper betrof echter geenszins een terugtrekking van het christelijk volksdeel op eigen erf. Integendeel. Aan de ene kant maakte Kuyper inderdaad ruimte voor de beleving van het geloof binnen eigen kring, maar het ging er aan de andere kant juist om vanuit die eigen organisaties invloed uit te oefenen op het openbare

leven. Veeleer was er sprake van een mobilisatie van het christelijk potentieel in de samenleving om het 'tekort' op overheidsniveau te compenseren. Het christelijk volksdeel werd nadrukkelijk uitgedaagd zich ten opzichte van het niet-christelijke deel te profileren. Kuiper creëerde zo de voorwaarden voor een duidelijke christelijke politiek in een zich in toenemende mate seculariserende samenleving. Zijn aanpak bood enerzijds de mogelijkheid tot het behoud van rechtzinnig christendom binnen de vrije christelijke organisaties, terwijl het anderzijds de maatschappelijke en politieke invloed van dat rechtzinnig christendom veilig stelde.

Zo ontstond het beeld van een op zichzelf neutrale overheid en een veelheid van naar godsdienstige richting georganiseerde maatschappelijke verbanden die probeerden hun invloed op die overheid zo groot mogelijk te doen zijn. Zo werd Kuiper architect van het model van de verzuiling dat tot na de tweede wereldoorlog de structuur van de Nederlandse samenleving heeft bepaald.

- Ontzuiling

Echter, ook de verzuiling bleek in de loop van de 20^e eeuw aan erosie onderhevig. Net als in de 19^e eeuw de overheid niet sterk genoeg was om de christelijke signatuur te kunnen dragen, bleken in de 20^e eeuw christelijke organisaties niet in staat hun christelijke beginselen blijvend recht te doen.

In de tweede helft van 20^e eeuw vinden christelijke organisaties het steeds moeilijker worden hun identiteit waar te maken. In de eerste plaats wordt dat veroorzaakt doordat het geen organisaties zijn die zich alleen richten op de eigen achterban. Het zijn nadrukkelijk organisaties die vanuit hun eigen overtuiging maatschappelijke verantwoordelijkheid willen dragen. Hoe succesvoller deze opzet, dus hoe meer maatschappelijke verantwoordelijkheid aan die organisaties wordt toevertrouwd, des te moeilijker het wordt daarin de eigen identiteit ten volle te blijven vormgeven. Daarvoor binden de organisaties te veel andersdenkenden aan zich, die zich op den duur niet onbetuigd laten. Daarbij worden organisaties in toenemende mate afhankelijk van subsidiëring door de overheid, waarmee de vrijheid om zelf invulling te geven aan de eigen identiteit hoe langer hoe meer aan regels wordt gebonden.

Feitelijk houdt deze ontwikkeling in dat de notie van de anti-these, die aan het concept van de verzuiling ten grondslag lag, langzamerhand verdwijnt. Juist in die idee lag de garantie voor ruimte voor een eigen levensbeschouwelijke identiteit naast een grote maatschappelijke invloed. Doordat christelijke organisaties zo'n

centrale en algemene rol gaan spelen in de samenleving verdwijnt de tegenstelling tussen het christelijke en het niet-christelijke volksdeel en daarmee ook de ruimte voor de beleving van identiteit binnen de eigen organisatie.

Bovendien werd in de loop van de tijd het gedachtegoed van de dragers van deze organisaties zelf minder eenduidig. De pluralisering van opvattingen binnen de kerk leidde tot afnemende leerstellige overeenstemming en daardoor tot onduidelijkheid over de grondslag van christelijke organisaties wat uiteindelijk resulteerde in uitholling van de identiteit.

Tot slot weten mensen in deze periode zich in het algemeen steeds minder gebonden door hun levensbeschouwelijke overtuiging en weten ze zich steeds minder vertegenwoordigd door de organisaties van hun zuil. Dit proces wordt aangeduid als het proces van ontzuiling. Al met al erodeert de verzuilde structuur die gebouwd was rond levensbeschouwelijke tegenstellingen dusdanig dat ze niet langer kan dienen als structurerend beginsel voor de Nederlandse samenleving.

3 Een forum waarop het levensbeschouwelijk argument telt

Zo is er aan het eind van de 20^e eeuw een nieuwe situatie ontstaan. Toch is het niet zo dat als gevolg hiervan de levensbeschouwing - en daarmee het christendom - bezig is geheel te verdwijnen uit het openbare leven, zoals Van Amersfoort en Van der Wusten suggereren. Dat zou het geval zijn wanneer de christelijke organisaties hun identiteit en christelijk karakter langzamerhand geheel zouden verliezen en zouden vervallen tot volkomen neutraliteit. Wat in het beeld van Van Amersfoort en Van der Wusten zou resten is een situatie waarin de gelovigen zich op zondagmorgen zouden terugtrekken in hun kerk, zoals de voetballiefhebbers op zaterdagmorgen het voetbalveld opzoeken. Het tegendeel is echter het geval. Wat we zien gebeuren is dat christelijke organisaties op zoek gaan naar hun identiteit. Opmerkelijk is dat zij zich daarbij meer programmatisch dan levensbeschouwelijk profileren. Meer dan dat een bepaalde levensbeschouwing uitgedragen wordt, wordt van levensbeschouwing op zich een thema gemaakt. Christelijke organisaties gaan zich steeds meer profileren door de cultuurkritische vraag naar de *zin* serieus te nemen, zonder op voorhand met een antwoord te willen komen. Het zijn organisaties die aandacht hebben voor wat tegenwoordig 'waarden en normen' worden genoemd en daarbij dieper proberen te gaan dan de braafheid van het burgermansfatsoen.

Een mooi voorbeeld van dit zoeken naar identiteit vinden we in de nieuwe opzet van het dagblad Trouw (begin 1999). Hoofdredacteur Jaap van de Berg schrijft bij

de introductie van de nieuwe krant: 'We zijn in het verleden wel eens krampachtig geweest over de identiteit van de krant. Dat is voorbij. Levensbeschouwing - religie en filosofie - zijn voor Trouw belangrijke zaken. Maar Trouw is niet meer de krant die het allemaal weet, het is een krant die zoekt. In een wereld waarin zelfs politieke partijen en kerken geen machtswoord meer kunnen spreken, kun je niet verwachten dat een krant dat wel doet'. Eenzelfde ontwikkeling zien we bij identiteitbepalende programma's van KRO (Kruispunt) en NCRV (Rondom tien, Heilig vuur), in de wijze waarop binnen de Unie voor Christelijk Onderwijs gesproken wordt van de 'christelijke programschool' (Hoeksema 1995) en binnen het CDA van de 'waardenvolle samenleving'.

Dit veranderingsproces wordt onder meer beschreven door Van Nijen in zijn recente studie van de geschiedenis van de NCRV. Daarin komt treffend naar voren hoe de NCRV veranderde van een verzuilde organisatie met een duidelijk herkenbare eigen boodschap in een 'dialogische' organisatie waarin het gesprek over de eigen identiteit centraal staat en men ook bereid is het gesprek met anderen aan te gaan.

Een ander markant voorbeeld van deze ontwikkeling betreft de oprichting van het *Centrum voor Politiek, Religie en Zingeving* vanuit het CDA. Met dit centrum wil het CDA een forum bieden voor het levensbeschouwelijke debat over actuele maatschappelijke en politieke thema's. Ook hier zien we dat debat en dialoog centraal komen staan bij het zoeken naar de invulling van de levensbeschouwelijke identiteit.

Behalve naar een nieuwe invulling van de identiteit, zoekt men ook naar verbreding van het draagvlak. Als gevolg daarvan zien we clusters ontstaan van levensbeschouwelijke organisaties op verschillend terrein, zoals bijvoorbeeld in de politiek (totstandkoming van het CDA), in het onderwijs (bij scholenfusies en samenwerkingsverbanden wordt gezocht naar partners van vergelijkbare signatuur), in de media (NCRV en KRO samen op één net) enzovoorts.

Zo ontwikkelt zich een breed forum van organisaties die enerzijds een breed draagvlak hebben en anderzijds het levensbeschouwelijk argument serieus nemen. Op dat forum kunnen christenen hun stem laten horen. Maar dat betekent wel dat we in een wezenlijk nieuwe situatie terecht zijn gekomen.

Zoals in hun tijd Groen van Prinsterer en Kuyper de christelijke staat moesten laten varen omdat binnen de overheid het draagvlak daarvoor niet meer aanwezig was, zo moeten wij in onze tijd de idee van christelijke organisaties laten gaan,

omdat binnen die organisaties geen ruimte meer is voor eenduidig christelijk geloof. Maar de vergelijking gaat verder. Zoals Groen van Prinsterer gebruik wist te maken van de ruimte die er was om de overheid aan te spreken als was zij een christelijke overheid, en zoals Kuyper middels de anti-these ruimte wist te maken voor de maatschappelijke invloed van een rechtzinnig christendom, zo zien we dat nu in onze tijd een forum ontstaat, dat aan die christelijke boodschap opnieuw ruimte biedt. Via dat forum krijgt het levensbeschouwelijk argument een plaats in het publieke debat dat voor argumenten gegrond in een geloofsovertuiging nauwelijks nog rechtstreeks toegankelijk is. Zo fungeert dit forum als intermediair tussen levensbeschouwelijke overtuiging en een geseclariseerde samenleving.

In lijn met deze ontwikkeling zien we dat de kerk zich veel meer maatschappelijk kan gaan profileren. In de verzuiling van Kuyper was er eigenlijk voor de kerk geen maatschappelijke rol. De kerk was voor het geloof, de christelijke organisatie voor de christelijke praktijk. Beide hadden hun eigen verantwoordelijkheid en waren ‘soverein in eigen kring’. De kerk moest zich dan ook niet met politiek of onderwijs bemoeien (de Vrije Universiteit was vrij van kerk en staat). Nu echter christelijke organisaties zich meer als forum presenteren, is er voor de kerk steeds meer ruimte om zich op dat forum te presenteren. En de kerk maakt daar in toenemende mate gebruik van. Steeds vaker doet ze bijvoorbeeld uitspraken op politiek terrein (asielzoekers, armoede, 24-uurs economie). Opmerkelijk is ook dat volgens het onderzoek ‘God in Nederland’ deze rol van de kerk door brede lagen van de bevolking wordt erkent als een legitieme functie². De kerk krijgt zo een nieuwe positie als uitvalsbasis voor de christelijke boodschap in een zich seculariserende wereld. De christelijke organisaties dienen daarbij als forum waar de ruimte is om die boodschap inderdaad te laten horen.

Tot slot

Tegen deze achtergrond kunnen de recente ontwikkelingen in de positie van het christendom in een geseclariseerde samenleving opnieuw worden geïnterpreteerd. We bevinden ons niet in een situatie van *ondergang*, maar in een situatie van *overgang*. Net als in de dagen van Groen van Prinsterer en Kuyper

² In het onderzoek ‘God in Nederland’ blijkt dat 65% van de ondervraagden de kerken beschouwt als een betrouwbare tot zeer betrouwbare bron van informatie over maatschappelijke en politieke vraagstukken. Daarbij wordt het als taak van de kerken gezien zich uit te spreken over actuele onderwerpen op dit vlak (zo is bijvoorbeeld 80% van de ondervraagden van mening dat de kerken zich moeten uitspreken over het probleem van de armoede).

J.M. Praamsma

gaat het om het zoeken naar een nieuw draagvlak, naar nieuwe aanknopingspunten in een bestaande cultuur - zoals ooit Paulus op de areópagus aanknopingspunten zocht voor de christelijke boodschap in de Griekse cultuur door te wijzen op het beeld voor de onbekende God. Het is te beschouwen als een stap terug om een stap vooruit mogelijk te maken. Net als toen, bij Groen en Kuiper, gaat het ook nu om een strategie die ruimte moet creëren voor een christelijke boodschap in een zich seculariserende wereld. Die ruimte zal het mogelijk moeten maken dat die boodschap kan worden gehoord, ook in de 21^e eeuw.

Een bewerkte en ingekorte versie van deze tekst is verschenen onder de titel
'Secularisatie opnieuw bezien, De veranderende plaats van het christendom in de samenleving'
in: *Beweging, Periodiek orgaan van de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte*,
jaargang 64, nr. 3, p. 4-7, Amsterdam 2000.

Literatuur

- J.J.M. van Amersfoort en H.H. van der Wusten, *De cultuurgeografie van Nederland na 1945*, in: B.C. de Pater, G.A. Hoekveld en J.A. van Ginkel, *Nederland in Delen, Een regionale geografie*, Houten 1989.
- G. Dekker, e.a., *God in Nederland, 1966-1996*, Amsterdam 1997
- S. Griffioen en R. van Woudenberg, *Theorie van sociale gemeenschappen*, in: R. van Woudenberg, *Kennis en werkelijkheid, Tweede inleiding tot een christelijke filosofie*, Amsterdam 1996.
- J. Hoeksema, *Een christelijke programschool*, in: Th. de Boer e.a., *Zoeken naar een nieuwe taal, communicatie over inspiratie en geloof*, Amsterdam 1995.
- L. Kalsbeek, *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland*, Kampen 1976.
- J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw*, Leiden 1993.
- H. Knippenberg en B.C. de Pater, *De eenwording van Nederland, Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988.
- R. Lubbers, *Geloof in de samenleving, Christen-Democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers*, Nijmegen 1998.
- A. van Nijen, *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn, De NCRV als testcase*, Zoetermeer 1999.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid, Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten 1990.